

●

СТАТТЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША «ПОЛЯКАМ ОБ УКРАИНЦАХ» (1862): ГЕНЕЗА, КОНТЕКСТИ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Значення журналу «Основа» (1861-1862) для розвитку української національної самосвідомості і поширення правдивого знання про Україну в інонаціональних середовищах ще вповні не досягнуто. «Основа», свідчив її автор Павло Житецький, «була для нас органом не тільки науково-літературним, але і національно-політичним»¹.

Саме навколо національної проблематики зосереджувалися переважно полеміки «Основи» з єврейськими, польськими та російськими пресовими органами і з окремими читачами-неукраїнцями. Ці фрагменти історії петербурзького журналу потребують нового докладного опрацювання на розширеній джерельній основі. Єдиний виняток - ретельно досліджена на підставі друкованих джерел дискусія українського видання з єврейським «Сионом»². У відомій монографії Михайла Бернштейна - найгрунтовнішій досі праці з історії «Основи»³ - цій полеміці зовсім не приділено уваги, в чому, зрозуміло, вина не автора, а системи, в умовах якої йому випало працювати. Бернштейн не мав можливості адекватно потрактувати й полеміки «Основи», про які в його дослідженні йдеться, - передовсім ту, що виникла з приводу статті Миколи Костомарова «Две русские народности», вміщеної в березневному числі за 1861 р.⁴

Найближчий «основ'янський» контекст статті Куліша «Полякам об украинцах: Ответ на безыменное письмо» (авторська дата: 17 січня 1862 р.)⁵ становлять публікації Костомарова «Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine», «Правда полякам о Руси. По поводу новой статьи в «Revue Contemporaine», Тадея Рильського «Письмо с правого берега Днепра», «Дворяне правого берега Днепра», дискусія між Володимиром Антоновичем та польським письменником і публіцистом Зеноном Фішем. Український журнал, зауважує Бернштейн, загально окреслюючи проблематику полемік «Основи» з польськими авторами, «вів боротьбу за визнання того, що Україна і її народ мають свою історію, територію, свої традиції, культуру, літературу й мову»⁶.

До появи статті «Полякам об украинцах» безпосередньо причинився, як повідомляє Куліш, одержаний ним лист без підпису й адреси для відповіді. Мотивуючи необхідність публічної відповіді, автор статті виходить із того, що думки його невідомого кореспондента «очевидно, принадлежат не одному ему, а выражают убеждения целого кружка, а, может быть, и общества» (67). Зміст написаного польською мовою листа, просторий вступ із якого наведено у статті в російському перекладі, Куліш окреслює так: «Автора поразили два стихотворения мои, напечатанные в сентябрьской книжке «Основы», именно «Солоница» и «Кумейки». Признавая за ними, со свойственною просвещенным полякам любезностию, достоинства литературные, он говорит, что цель их ошибочна и, притом, умышленно ошибочна. Автор письма не допускает мысли, чтобы мы, украинские писатели, не знали нынешних отношений украинского простонародья к шляхтичам-полякам правой стороны Днепра, а между тем в стихотворениях, равно как и в разных статьях украинского вестника «Основы», он видит желание вооружить против шляхты украинское простонародье» (67). Анонімний кореспондент, зазначає Куліш, «приводит свою речь к тому, что развитие украинского народа вне интересов шляхетского меньшинства в западной Украине не приведет этот народ ни к чему, достойному сочувствия просвещенного

человечества, и что судьбы юго-западной Руси неразлучны с судьбами Польши в будущем, как они были неразлучны в прошедшем» (70)⁷.

Інформацію про авторство листа, який спонукав Куліша до написання статті «Полякам об украинцах», ще в лютому 1862 р. було анонімно подано у хронікальній рубриці газети «Киевский телеграф»: «Г[осподин] Т. Падалица отправил прекрасное письмо к редактору «Основы», которое служит ответом на соч[инение] Кулиша «Кумейки»⁸. Т. Падалица - псевдонім Фіша, який на початку 1860-х років неодноразово друкувався на сторінках «Киевского телеграфа». Це дає підстави поставитися до цитованого газетного повідомлення з цілковитою довірою.

Атрибуція Фішеві листа, відповіддю на який є стаття «Полякам об украинцах», спонукає подати про нього принаймні стислі відомості з деякими бібліографічними вказівками. Фіш (1820-1870) був пов'язаний з Україною і біографічно, і своєю творчістю⁹. На українському матеріалі написані його численні повісті. Виявляв сталий інтерес до українського письменства, неоднаково у різні періоди його оцінюючи. Роман Кирчів переконливо показав залежність ранньої повісті Фіша «Нос Tarasowa» (1841) від Шевченкової «Тарасової ночі»¹⁰. Замолоду Фіш також переклав польською Кулішеві оповідання «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на зеленой неделе» та «О том, отчего в местечке Воронеже высох Пешевцов став». Проте згодом він відійшов від українофільства і обстоював позиції консервативної шляхти, погляди якої на історію українсько-польських взаємин висловлював у полеміці з Костомаровим (1860). «У середовищі польських громадських діячів, - пише Василь Ульяновський, - Зенон Фіш вважався одним із кращих полемістів»¹¹. З'ясування безпосередньої причетності Фіша до появи статті «Полякам об украинцах» дає підстави доповнити нею давніше відомий матеріал до ненаписаної ще праці про «українські» аспекти його життя й діяльності.

У поемах «Солонича (1596)» та «Кумейки (1637)» було актуалізовано гіркі сюжети української історії - поразки козацтва від шляхетського війська. Куліш не обмежується художньою аргументацією неможливості замирення зі шляхтою з огляду на кривди, що їх вона заподіяла Україні. З'ясовуючи, як «росла в боях кривавих Українська доля», автор обґрунтовує конечність для українців «своєї правди». Можна припустити, що імпульсом до появи названого листа Кулішевого опонента були не тільки власне поетичні твори, а й розлогі авторські примітки, де подавався фактичний матеріал для розуміння художньо опрацьованих письменником історичних реалій. Як слушно зауважив Бернштейн, примітки, якими супроводжувалися й інші друковані в «Основі» Кулішеві поетичні твори історичної тематики «з цілком виразним осучасненням звучанням», у «пізніших виданнях і навіть у збірці «Досвітки» вже не фігурували, оскільки вони втратили свою полемічну функцію і злободенність»¹².

Спростування викладених поглядів Кулішевого опонента - на ретроспективному і синхронному матеріалі, із залученням численних історичних та літературних джерел - становить основний зміст статті «Полякам об украинцах». Коментуючи висловлені у листі претензії польської шляхти на культуртрегерську роль на Правобережній Україні, Куліш висловлюється недвозначно: «Я польское и я украинское разошлись, в течение веков, на такое расстояние, что поляк, при всем старании, не может войти в натуру украинца, а украинец, при всех приманках, войти в натуру польскую не хочет. [...] Вы внесли, говорите, вы, в нашу пахарскую хату европейское просвещение. Спасибо вам за труд, хотя вы вносили его собственно для себя; но если бы даже и для нас, то все-таки хата - наша, и вы в ней - чужие» (75, 76). І в іншому місці: «Вы сами по себе, мы сами по себе. Судьба ваша была уж, и долго была, в ваших руках. Наша судьба вполне никогда от нас не зависела. Дожив до идеи самосознания, мы впервые почувствовали себя творцами нашей будущности» (72). Упевненість у можливостях самостійного духовного розвитку свого народу письменник пов'язує передовсім із зростанням його національної свідомості. Як він спеціально наголошує, у процесі самоствердження українства визначальна роль належить фольклорові та красному письменству.

Безумовно, що саме усвідомлення цього визначало і мотивацію постанови листа Кулішевого опонента. Пригадуючи давніші спроби польських урядовців приглумити на Правобережній Україні пам'ять про козацтво, автор статті ставить риторичне питання: «Слыша теперь упрек от просвещенного поляка за исторические думы, писанные в народном духе, не вправе ли мы заключить, что только одна невозможность удерживает цивилизаторов Украины от угашения народного духа в лице писателей украинских?» (83).

Стаття «Полякам об украинцах», якою автор заперечував «можливість і потребу польсько-українського політичного союзу»¹³, потрапила на сторінки «Основи» після тривалого цензурного розгляду. У перебігу підготовки її лютневого числа за 1862 р.¹⁴ Куліш інформував Рильського (обидві вцілілі копії листа не містять авторської дати): «Я получил от какого-то поляка безыменное письмо и тотчас на него ответил. Ответ мой, прилагаемый при сем в корректуре, препровожден был на рассмотрение государственному секретарю Буткову¹⁵, который надписал, что не находит в нем ничего непозволительного к печати. Несмотря на то, статья моя пошла еще по другим мытарствам и, наконец, залегла у министра народного просвещения¹⁶. Запретить ее, очевидно, нельзя, а позволить не хочется, и вот полтора месяца молчит голос, который должен отвечать во имя общего блага и даже в интересах той политической системы, которой служит сама цензура. Как не торжествовать опояченной шляхте над Русью?»¹⁷ Про те, чи зазнала стаття цензурного втручання, невідомо.

Тривалий цензурний розгляд статті «Полякам об украинцах», як і цензурне втручання до тексту статті Костомарова «Ответ на выходы газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»¹⁸, якщо розглядати ці факти на тлі загальної картини відносин «Основи» з цензурою, не дають підстав твердити про її послідовну лінію на притлумлення полемік українського часопису з інонаціональними виданнями й авторами. Загальні позиції цензурного відомства у цій справі виразно окреслює доповідна записка цензора «Основи» Степана Лебедева від 20 липня 1862 р. про її напрямок та основних співробітників, адресована голові Санкт-Петербурзького цензурного комітету Василю Цее¹⁹. Зокрема, цензор зазначав: «В журнале «Основа» редактор В.М. Белозерский имеет главною целию уяснить состояние южного края России на основании [изучения] прошлых судеб его и настоящих потребностей народа в духе законного развития жизни народной в связи с Великороссиею. Поэтому важную задачу этого журнала составляет оборона народа от притязаний польско-католических и еврейских и умиротворение отношений помещиков к крестьянам. Главные сотрудники редактора Н.И. Костомаров, поместивший в этом журнале свои исследования старины малорусской в духе строгого беспристрастия ко всем сторонам, соприкасавшимся в каком-либо вопросе, и П.А. Кулиш, разъясняющий поэтическую сторону малорусского народа в связи с общественною его деятельностью прошлого времени». Становить інтерес для вивчення стосунків «Основи» з цензурою і спеціально «полемічної» проблематики видання загальний висновок Лебедева: «Направление журнала вполне благонамеренное». Показово, що польський публіцист Владислав Міцкевич, обґрунтовано трактуючи «Основу» як серйозного опонента, звинувачував цензуру в ліберальному ставленні до публікацій українського часопису з «польського» питання. Реферуючи відповідне місце однієї з його публікацій, Костомаров зазначав, що автор «изумляется, как это московская цензура, обыкновенно строгая, допускает к печатанию самые неумеренные статьи, как скоро дело идет о прошедшем Польши и отдельных ее провинций»²⁰.

Матеріали про синхронну рецепцію статті «Полякам об украинцах» ще належить зібрати. Побіжний, але важливий відгук про неї містить лист автора слов'янофільського тижневика «День» Олександра Гільфердінга до його редактора Івана Аксакова від 6 травня 1862 р. Гільфердінг, який не поділяв українофобських поглядів Аксакова, вважав, що «День», прикриваючись проповіддю «народності», є насправді речником централізму, прихованого русифікаторства, розглядає

публікацію Куліша у зв'язку з тривалою полемікою тижневика з публіцистами «Основи»: «Вы стали с ними в антагонизм, тогда как они наши естественные союзники, «кость от костей» славянофильского учения. Могло ли это учение, требующее развития начал наших, иметь в Малороссии другое последствие, как не развитие малорусской народной литературы? И не чувствуете ли Вы, что на юго-западе именно эти самостоятельные малоруссы - единственные наши союзники, единственные спасители русского дела от поляков и принципов, ими представляемых? Как сказал Елагин, Белоруссия была бы спасена для нас, если бы там пел белорусский Шевченко. Прочтите в февральской книжке «Основа» за этот год статью Кулиша «Полякам об украинцах» и скажите мне, дерзнул ли бы хоть один из писателей великорусских с такою силою отстаивать права русской народности от польских притязаний? А ведь Кулиш считается, из всех малороссов, еще самым склонным к полякам»²¹.

Заувага Гільфердінга про Куліша як найприхильнішого до поляків українського літератора потребує принаймні стислого пояснення, а почасти й уточнення, зумовлюючи звернення до «польської» теми в його життєписі й творчості відповідної епохи - ще одного, крім «основ'янського», контексту досліджуваної статті. Висловлюючи репліку про симпатії Куліша до поляків, Гільфердінг, найімовірніше, спирався на відомі йому факти біографії українського письменника (приміром, тривалі приятельські взаємини з польським літератором та істориком Міхалом Грабовським та його колом) і на Кулішеві спеціальні публікації, в яких виявився його тривкий інтерес до ретроспективи українсько-польських політичних та літературних взаємин (зокрема це статті у другому томі «Записок о Южной Руси») ²². Однак позицію Куліша стосовно тогочасного стану українсько-польських відносин було виразно артикульовано не тільки в аналізованій статті, а й у деяких інших його текстах. Варто, зокрема, докладніше зупинитися на неопублікованій програмі часопису «Хата» - «Цель и характер украинского литературно-политического журнала» ²³. Цей документ без авторської дати, на мій погляд, безпосередньо передував програмі іншої, не такої радикальної Кулішевої «Хати» («южнорусского журнала словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства»), яку Головне управління цензури, розглянувши відповідне клопотання у жовтні-грудні 1858 р., не дозволило видавати ²⁴. Програма українського літературно-політичного вісника «Хата», виглядає, до цензури і не подавалася, оскільки не мала шансів на схвалення з огляду і на особу пропонованого редактора-видавця, і - ще більшою мірою - на контроверсійність його пропозицій стосовно пріоритетної проблематики. Куліш розглядав проєктований журнал, насамперед як ефективну - і то власне українську - противагу польським прагненням колонізувати Правобережну Україну. (Імпульсом для обґрунтування необхідності й засад саме літературно-політичного видання, виглядає, стало інспіроване польськими поміщиками Правобережної України звернення київського генерал-губернатора Іларіона Васильчикова до керівника III відділення Василя Долгорукова про шкідливість Кулішевої «Граматики». 7 липня 1858 р. Куліш писав до Тарновського, що напередодні «получил из Петербурга известие о гонении, воздвигнутом Васильчиковым на «Граматику» ²⁵. «Панство київського генерал-губернаторства було польське панство, класовий елемент з'єднувався з національним, і згадки в Куліша про колишню боротьбу козаків з поляками тлумачено було як демагогічний заклик селянства до нових протипанських повстань, - що й спричинилося до заборони «Граматики» ²⁶). Наголошуючи на лояльності українців до Російської імперії, Куліш зазначав, що поляки, натомість, «рассчитывают в будущем больше всего на обладание Украиной и не шадят ни денег, ни трудов, ни разнообразных происков, чтобы, с одной стороны, привлечь к себе темный народ, а с другой - парализовать деятельность пишущих украинцев, указывающих народу его прямой, русский путь к благоденствию в будущем» ²⁷. Тому, на думку Куліша, «было бы полезно основание литературно-политического журнала, который бы не ограничивался обсуждением явлений собственно

української життя, но розглядав, з своєї точки зору, всі соціальні та державні питання, що цікавлять розум сучасного суспільства. Такого журналу, будучи органом переконаних, зрілих на українській землі, відкритої критикою своєю покласти б кінця тем невисказаним політичним прагненням, які викликають поляки за допомогою усної та друкованої, таємної та відкритої пропаганди»²⁸.

Як виразно свідчать викладені матеріали, стаття «Полякам об українцях» була органічною ланкою і в творчій біографії її автора, і в корпусі відповідних публікацій «Основи», що потребують спеціального докладного опрацювання як цілість.

Джерела та література, примітки:

¹ З історії київської громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах / Публ. Г. Житецького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Л., 1913. - Т. СХVI. - С. 181.

² Serbyn R. The «Sion» - «Osнова» Controversy of 1861-1862 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. - Edmonton, 1988. - P. 85-110. Стаття Романа Сербіна потребує, однак, деяких доповнень і уточнень.

³ Див.: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - К., 1959. - 216 с.

⁴ Ігор Михайлін аргументовано зауважив, що в радянську епоху об'єктивно вивчати полеміку «Основи» було неможливо (див.: Михайлін І.Л. Історія української журналістики XIX століття. - К., 2003. - С. 199).

⁵ Див.: Основа. - 1862. - Лютий (февр.). - С. 67-86. Далі вказую сторінки в тексті.

⁶ Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - С. 68.

⁷ Як слушно зазначав Михайло Драгоманов у 1867 р., уперше системно розглядаючи ставлення «Основи» до «польського» питання, невідомий лист, на який Куліш відповів статтею «Полякам об українцях», виразно свідчив про «желание поляков привлечь на свою сторону «Основу»», про те, що вони «старались овладеть движением, которое выражалось в «Основе» (Драгоманов М. С галицької границі: Письма в редакцію «Санкт-Петербургских ведомостей» // Пам'ять століть. - 1996. - № 2. - С. 35). Приблизно в часі написання «безыменного письма» в підготовленій у Києві за редакцією Стефана Бобровського нелегальної польської газети «Odrodzenie» зазначалося, що «Основа» є органом пропаганди, яка роз'єднує Русь і Польщу (див.: Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. - К., 1963. - С. 213).

⁸ Киевский телеграф. - 1862. - 11 февр. - № 12. - С. 1.

⁹ Публікації творів Фіша та літературу про його життя і творчість зареєстровано у вид.: Nowy Korbut: Bibliografia literatury polskiej. - Warszawa, 1968. - Т. 7: Romantyzm. - S. 326-328.

¹⁰ Див.: Кирчів Р.Ф. «Тарасова ніч» Шевченка і «Noc Tarasowa» З. Фіша // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. - К., 1966. - С. 229-239. Про рецензію Фіша на «Кобзар» 1860 р., в якій зафіксовано, зокрема, його несприйняття «Гайдамаків», див.: Пачовський Т.І. Маловідомі відгуки про Шевченка в польській критиці другої половини XIX ст. // Там само. - С. 259-260.

¹¹ Ульяновський В. Коментарі // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1996. - С. 753.

¹² Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - С. 149-150.

¹³ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш про українсько-польські історичні взаємини та перспективи // Warszawskie zeszytu ukrainoznawcze. - Warszawa, 1998. - Т. 6/7. - S. 190.

¹⁴ Число дістало цензурний дозвіл 5 березня 1862 р.

¹⁵ У лютому 1861 р. - липні 1862 р. державний секретар Володимир Бутков мав спеціальні цензурські повноваження стосовно всіх публікацій, в яких обговорювалася проблематика селянської реформи (див.: Попельницький А. Специальная цензура книг и статей по крестьянскому вопросу в 1861-1862 гг. // Русская старина. - 1916. - № 2. - С. 294-309). Однак де-факто Бутков мав істотно ширші повноваження, у той час він був фактично генеральним цензором (див.: Макушин Л.М. Гласность в реформах и реформы в гласности: К методологии исследования места отечественной журналистики в преобразованиях 1860-х годов // Литературоведение и журналистика: Сб. статей к 60-летию проф. В.В. Прозорова. - Саратов, 2000. - С. 239).

¹⁶ Головне управління цензури входило до міністерства народної освіти (його на той час очолював Олександр Головнин) до 10 березня 1862 р., коли управління було ліквідовано і «произошло разделение цензурных функций между министерствами народного просвещения и внутренних дел» (Евгеньев-Максимов В. «Современник» при Чернышевском и Добролюбовом. - Ленинград, 1936. - С. 513).

¹⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 812. - Спр. 28. - Арк. 26. Цитований документ уперше розглянуто у публ.: Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. - 1999. - № 1. - С. 126.

¹⁸. Див.: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - С. 66-68; Російський державний історичний архів. - Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 5603. - Арк. 1-6.

¹⁹. Рукописний відділ Російської національної бібліотеки. - Ф. 833. - Спр. 64. - Арк. 1-1 зв. Міркування Лебедева про «Основу» частково цитовано у вид.: Рудаков В.Е. Последние дни цензуры в Министерстве народного просвещения: (Председатель СПб. цензурного комитета В.А. Цеэ). - СПб., 1911. - С. 22-23.

²⁰. Костомаров Н. Украинский сепаратизм // Костомаров Н. Казаки: Исторические монографии и портреты. - М., 1995. - С. 399.

²¹. Из переписки А.Ф. Гильфердинга с И.С. Аксаковым: (К тридцатилетию со дня смерти И.С. Аксакова) / Публ. О.С. Аксаковой; Вступ. статья С. М[ельгунова] // Голос минувшего. - 1916. - № 2. - С. 210, 211.

²². Про історію контактів Куліша з польськими літераторами та еволюцію його поглядів на українсько-польські відносини як у давніші часи, так і в XIX ст. існує низка спеціальних праць. Зокрема, див: Нахлік Є. Пантелеймон Куліш про українсько-польські історичні взаємини та перспективи. - С. 185-197; Федорук О. Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша: (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х рр. XIX ст.) // Україна модерна. - К.; Л., 2003. - Ч. 8. - С. 73-106.

²³. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф. 170. - Спр. 566. - Арк. 1-2 зв.

²⁴. Прикметно, що Куліш наголошував у цій програмі: «Журнал мой будет чужд политики, [...] его цель не столько специальная, сколько общежитейская и более всего хозяйственная [...]» (цит. за: Шаховской Н. Памяти П.А. Кулиша // Русское обозрение. - 1897. - № 3. - С. 209).

²⁵. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому. 1855-1858 / Вступ. заметка А. Л[азаревского] // Киевская старина. - 1898. - Т. LXI. - Апр. - Отд. I. - С. 127.

²⁶. Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. - К., 1929. - Т. 1. - С. 332. Коли йшлося про отримання дозволу на видання «сільськогосподарської» «Хати», керівництво III відділення зазначало, що Куліш, як свідчить «Граматка», «в литературной своей деятельности следует прежнему направлению, бывшему причиною особых мер, принятых против него правительством» (Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. - К., 1990. - Т. 2. - С. 192), і це було однією з підстав для відхилення відповідного клопотання.

²⁷. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф. 170. - Спр. 566. - Арк. 1 зв.

²⁸. Там само. - Арк. 2-2 зв.

